

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ
ИСТРАЖУВАЧКИ ЦЕНТАР ЗА АРЕАЛНА ЛИНГВИСТИКА
„БОЖИДАР ВИДОЕСКИ“

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДЕЉЕЊЕ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

Јазикот
како запис на културата
во етнолошката и лингвистичка анализа
на релација Србија – Македонија

2

ЈАЗИКОТ КАКО ЗАПИС НА КУЛТУРАТА
ВО ЕТНОЛОШКАТА И ЛИНГВИСТИЧКА АНАЛИЗА
НА РЕЛАЦИЈА СРБИЈА – МАКЕДОНИЈА

Том 2

ЈЕЗИК КАО ЗАПИС КУЛТУРЕ
У ЕТНОЛОШКОЈ И ЛИНГВИСТИЧКОЈ АНАЛИЗИ
НА РЕЛАЦИЈИ СРБИЈА – МАКЕДОНИЈА

Том 2

MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
RESEARCH CENTER FOR AREAL LINGUISTICS
"BOŽIDAR VIDOESKI"

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
DEPARTMENT OF LANGUAGE AND LITERATURE

LANGUAGE AS A RECORD OF CULTURE
IN THE ETHNOLOGICAL AND LINGUISTIC
ANALYSIS
SERBIA ~ MACEDONIA

Volume 2

Chef editors

Academician Marjan Markovikj, MASA
Academician Predrag Piper, SASA

Volume 2 contributing editors

Professor Veselinka Labroska, MASA correspondent member
Dr Stanislav Stanković

SKOPJE
2023

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ
ИСТРАЖУВАЧКИ ЦЕНТАР ЗА АРЕАЛНА ЛИНГВИСТИКА
„БОЖИДАР ВИДОЕСКИ“

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДЕЉЕЊЕ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

ЈАЗИКОТ КАКО ЗАПИС НА КУЛТУРАТА
ВО ЕТНОЛОШКАТА И ЛИНГВИСТИЧКА АНАЛИЗА
НА РЕЛАЦИЈА СРБИЈА – МАКЕДОНИЈА

Том 2

ЈЕЗИК КАО ЗАПИС КУЛТУРЕ
У ЕТНОЛОШКОЈ И ЛИНГВИСТИЧКОЈ АНАЛИЗИ
НА РЕЛАЦИЈИ СРБИЈА – МАКЕДОНИЈА

Том 2

Главни уредници
акад. Марјан Марковиќ, МАНУ
акад. Предраг Пипер, САНУ

Уредници на вториот том / Уредници другог тома
проф. д-р Веселинка Лаброска, доп. член на МАНУ
проф. д-р Станислав Станковиќ

СКОПЈЕ/СКОПЉЕ
2023

Издавачи
Македонска академија на науките и уметностите
Булевар Крсте Мисирков 2, Скопје
и
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

ISBN 978-608-203-374-7
ISBN 978-86-7025-995-9

Уредувачки одбор
Зузана Тополињска, редовен член на МАНУ, Предраг Пипер, редовни члан
САНУ, Марјан Марковиќ, редовен член на МАНУ,

Рецензенти
акад. Предраг Пипер, проф. др Мато Пижурица, проф. др Рајна Драгићевиќ,
акад. Зузана Тополињска, акад. Марјан Марковиќ,
проф. д-р Веселинка Лаброска

Превод на апстрактите и клучните зборови од српски на македонски јазик
и од македонски на српски јазик
Веселинка Лаброска, Ђорђе Геновиќ

Лектура и коректура на трудовите на македонски јазик
Веселинка Лаброска, Давор Јанкулоски

Лектура и коректура на трудовите на српски јазик
Ђорђе Геновиќ

Компјутерска обработка
Давор Јанкулоски

Тираж
150 примероци

Печат
„Бомат графикс“ – Скопје

Посвѣѣено на академик Прѣдраѣ Пийер

СОДРЖИНА

Воведен збор	11
Уводна реч	17
<i>Снежана Вучковић</i> : О македонско-српским лексичким паралелизмима у упоредно-историјском и ареално-типолошком контексту	23
<i>Snežana Vučković</i> : On Macedonian-Serbian lexical parallelisms in a comparative-historical and areal-typological context	45
<i>Соња Миленковска</i> : Македонски дијалектни називи за 'тупаница' во корелација со истозначните називи на словенската јазична територија (според материјали на Општословенскиот лингвистички атлас)	47
<i>Sonja Milenkovska</i> : The expressions for 'fist' ('tupanica') in Macedonian dialects in correlations with the equivalents on the Slavic linguistic territory (based on the material from the General Slavic linguistic Atlas)	53
<i>Марјан Марковиќ, Зузана Тополињска</i> : Етимолошка и семантичка анализа на одредени занимања во македонските дијалекти (според материјалите на ОЛА)	57
<i>Marjan Markovikj, Zuzana Topolinjska</i> : Etymological and semantic analysis of terms for certain occupations in the Macedonian dialects (according to OLA materials)	65
<i>Дијана Пејровска</i> : Лексиката поврзана со копаничарскиот уметнички занает	69
<i>Dijana Petrovska</i> : The lexicon related to the wood carving art craft	86
<i>Драѓана Рајковић</i> : Лексика лаудативног значења у именувању човека у пиротском говору (лингвокултуролошки аспект) ...	99
<i>Dragana Ratković</i> : Lexis of laudatory meaning in denoting man in the Pirot dialect (linguoculturological aspect)	129

<i>Драѓана Радовановић</i> : Свадбена лексика из Липљана кроз (етно) дијалекатске записе	131
<i>Dragana Radovanović</i> : Wedding terms from Lipljan in (ethnic-) dialectal records	146
<i>Веселинка Лаброска, Сїанислав Сїанковић</i> : Називите за бојадисување велигденски јајца (македонско-српски паралели)	147
<i>Veselinka Labroska, Stanislav Stanković</i> : Names for Easter Eggs Dyeing (Macedonian-Serbian parallels)	159
<i>Милица Дејановић, Емилија Реџић</i> : Славски обредни хлебови у Сиринићкој жупи	161
<i>Milica Dejanović, Emilija Redžić</i> : Ritual breads for patron saint's day in Sirinićka župa	172
<i>Анѓелина Панчевска</i> : Мотивации за именување на некои домашни животни во македонските дијалекти	175
<i>Angelina Pančevska</i> : Motivations for naming some domestic animals in the Macedonian dialects	184
<i>Васил Дрвошанов</i> : Именувањата на <i>шрлошо</i> во македонските говори	185
<i>Vasil Drvoshanov</i> : Names of the <i>sheepfold</i> in Macedonian speeches	202
<i>Ана Савић-Грујић, Негељко Боѓдановић</i> : Сточарски штапови у говорима југоисточне Србије	209
<i>Ana Savić-Grujić, Nedeljko Bogdanović</i> : Cattle herders' rods in the speech of south-east Serbia	226
<i>Ивана Башић</i> : Функција обреда са припевима <i>ладо</i> и <i>љело</i> и сродних обреда из Србије и Македоније	227
<i>Ivana Bašić</i> : Function of rituals with chants <i>lado</i> and <i>ljeljo</i> and related rituals in Serbia and Macedonia	254
<i>Ивана Башић</i> : Семантика припева <i>ладо</i> и <i>љело</i> у обредним песмама из Србије и Македоније	255
<i>Ivana Bašić</i> : Semantics of the chants <i>lado</i> and <i>ljeljo</i> in ritual songs in Serbia and Macedonia	272

<i>Давор Јанкулоски</i> : Женскиот божествен принцип како мотив за именување некои животински видови на словенскиот југ	273
<i>Davor Jankuloski</i> : The female divine principle as a motive for naming some animal species in the Slavic South	285
<i>Лидија Стојановиќ</i> : Историска и фиктивна основа на изведените „етноними и антропоними“ во народната поезија на Србија и Македонија (аспекти на поетички и стилистички константи во ликовите: Арапин, Крали Марко, Болен Дојчин, Браќа Јакшиќи)	287
<i>Lidija Stojanović</i> : Historical and fictional basis of the performed “ethno and anthroponyms” in the folk poetry of Serbia and Macedonia (aspects of poetic and stylistic constants in the characters: Arab, King Marko, Sick Dojčin, Jakšići)	309
<i>Виолета Николовска</i> : Концептот <i>личен</i> во македонската народна поезија	311
<i>Violeta Nikolovska</i> : The concept <i>ličen</i> in Macedonian folk poetry	324
Регистар на клучни зборови и изрази за македонски и за српски јазик	325
Регистар клучних речи и изрази за македонски и српски јазик	

КОНЦЕПТОТ *ЛИЧЕН* ВО МАКЕДОНСКАТА НАРОДНА ПОЕЗИЈА

ВИОЛЕТА НИКОЛОВСКА¹

Предмет наше анализе јесте концептуализација лепоте вољене личности у македонској народној поезији, при чему смо као кључан издвојили концепт *лично*. У анализи покушаваме разумети аксиолошку вредност овог концепта, његову садржину, као и значењске нијансе које се њиме могу изразити, будући да полазимо од тезе како језик одсликава менталитет и поглед на свет народа који њиме говори. Наша анализа за циљ има приказивање македонског погледа на свет пре више од једног века, нарочито на релацији муж–жена. Притом, кроз анализу се као неизбежно наметнуло поређење са савременим изразима из овог домена човековог живота и деловања, што је са собом повукло и сагледавање промена унутар система вредности у савременом животу младих, као и измену њиховог менталитета и општег погледа на свет.

Кључне речи: концепт, аксиолошки садржај, *личан*, *леј*, *зџодан*

Јазикот и менталитетот

Јазикот е огледало на менталитетот на народот кој го зборува. За врската меѓу јазикот и културата почнало да се размислува тогаш кога Европјаните, кои зборуваат јазици од исто пошироко семејство – индоевропското, започнале да се запознаваат со типолошки сосема различни јазици од нивните: индонезиски (во случајот на Хумболт), индијански – кои ги мотивираат американските лингвисти да ги напуштат лингвистичките рамки на традиционалната европска граматика и да се ориентираат кон интердисциплинарност, првенствено поставувајќи ја врската меѓу јазикот и културата во рамките на антрополошката лингвистика.

Врската меѓу јазикот и културата можеме да ја разгледуваме на секое рамниште на јазикот: на лексичко, но и на граматичко. Во класификацијата на јазиците, Сапир, кој е слика на профилот на американскиот лингвист од почетокот на 20 век, воведува не структурален / морфолошки, туку концептуалистички критериум:

¹ Универзитет „Гоце Делчев“, Штип; violeta.nikolovska@ugd.edu.mk

морфолошките структури кај јазиците се образуваат врз основа на тенденцијата во нив да дојдат до израз одредени концепти за реалноста; кај различни јазици, различни концепти доаѓаат до израз во образувањето на морфолошките структури (Ivić 1983: 134). Ова тврдење е многу блиско до ставот што кај нас го застапува проф. Зузана Тополињска (2003: 7): јазиците се разликуваат меѓусебе по тоа кои значења ги изразуваат на лексички план, а кои на структурален, граматички план. Тоа значи дека реалноста во која живееме, на различни начини е сегментирана во јазикот: одредени значења се изразуваат со лексички средства, одредени со граматички средства. При тоа, очигледно е дека постојат и разлики, од јазик до јазик, од народ до народ, кои значења, кои појави ги забележуваме во стварноста околу нас. Бенџамин Ли Ворф го подвлекува фактот дека јазиците не се разликуваат по степен на „развиеност“, сите јазици се подеднакво совршени во свој правец и сè може да се изрази со секој јазик, но секој посебен јазик фаворизира посебен начин на поимање на светот. „Linguistic knowledge entails understanding many different beautiful systems of logical analysis. Through it, the world as seen from diverse viewpoints of other social groups that we have thought of as alien, becomes intelligible in new terms. Alienness turns into new and often clarifying way of looking at thing“ (според Subbiondo 2005: 154).

Со концептуализацијата на светот отсликана во јазикот се занимаваат и претставниците на модерната когнитивна лингвистика. Улогата на метафората во секојдневниот живот, во концептуализацијата на стварноста, во искуството, остварено преку мислењето и дејствувањето, авторите Лејкоф и Џонсон ја откриваат преку јазикот. „Our concepts structure what we perceive, how we get around in the world, and how we relate to other people“ (Lakoff and Johnson 2003: 3). Когнитивната граматика е теориска рамка за опишување на јазичната структура како продукт на когниција и социјална интеракција. Оваа рамка дава сеопфатно и кохерентно разбирање на јазичната структура чијашто предност, според нејзините застапници, е во тоа што е природно интуитивна, психолошки разбирлива и емпириски остварлива. Концептуализацијата е дефинирана во пошироки рамки, со цел да го опфати кој и да е аспект на менталното искуство, при што тука не се подразбираат само интелектуалните концепти, туку и сетилни, моторни и емотивни искуства: засновајќи ја својата теорија на Гештalt-психологијата, Лангакер извлекува аналогија помеѓу јазичната структура и аспекти на визуелната перцепција (Langacker 2013: 3; Langacker 1987).

Конципирањето на убавината во македонската народна поезија – епитетот *личен*

Самото поимање на убавината на човекот / жената е комплексен процес. Дури не можеме да кажеме дека е (само) когнитивен. Тоа е и емотивен процес. Вистинската убавина се гледа со срцето, вели философијата искажана во „Малиот принц“ (Де Сент-Егзипери 1990: 56). Тоа гледање, поимање е и вдахновение, особено кога се работи за убавината на саканиот / саканата. Инспиративен процес. Што ни е убаво кај некого? Зошто?

Јазикот е огледало на духот на народот, на неговиот менталитет. Анализирајќи го јазикот на македонската народна поезија, првенствено со љубовна тематика, како нејзин најкарактеристичен белег ја изделивме употребата на епитетот *личен* / *лична* со значење на 'убав'. Веќе употребивме две различни лексеми, за да означиме исто значење. И втората лексема, лексемата *убав* ја среќаваме во македонската народна лирика, но поретко. Ќе се обидеме да дадеме наше гледање на концептот *личен* / *лична*: што е неговата содржина, каква е неговата аксиолошка содржина, каков светоглед изразува, каква е мотивацијата за неговото семантичко деривирање.

Во Етимолошкиот речник на Скок (Skok 1972: 300-301) лексемата *лик* е објаснета како 'слика, фигура'; означена е како сесловенска и прасловенска. По ова првично објаснување, Скок наведува три значења: 1. лице²; 2. форма; 3. изглед, физиономија на една личност. Меѓу изведенките се среќаваат: *љејолик*, *црнолик*, *младолик*. Според Скок, формата *личен* се среќава во 19 век, во староцрквенословенски и руски, а определената форма *лични*, е засведочена уште во 14 век. Во старословенскиот јазик не ја сретнавме оваа лексема³. Ја сретнавме лексемата *лѣпъ*, чие првично значење не се поврзува со човековото лице, физиономија, надворешен изглед. „Сесловенска и прасловенска е лексемата *lijer* (прасл. * *lěръ*). Како значења, Скок (Skok 1972: 297) ги приведува 1. *pulcher, krasan*; 2. *dobar* 3. *iron. rđav*. Првобитното значење на придавката било 'што се лепи > што прилега > што е добро, умешно, лјепо'. Овој семантички развој Скок го доведува во врска со

² Всушност, Скок ги приведува латинските називи *vultus, facies* – кои самите имаат повеќе значења, од кои едното од заедничките е 'лице'. Другите се: 'изглед', 'надворешен вид', 'надворешност', 'облик' (Gruić 1983).

³ Ги консултиравме Старословенско-македонскиот речник (1999) и речникот приложен кај Угринова-Скаловска (1979).

старословенската култура на земја, кал: лончарство, градење на кука од кал. Семантичката врска помеѓу придавката *lijer* и етимолошкото потекло од *lijeriti - agglutinare*, според Скок, денес е прекината“ (Николовска 2018: 199). Значи, како што тврди Скок, употребата на *личен*, со значење ‘убав’ се јавува подоцна, ако го прифатиме податокот дека се среќава во 19 век, тоа е времето кога се пее и создава изворната народна македонска песна.

Личен е придавка деривирана од именката *лице*. Во Толковиот речник на македонскиот јазик, том III (2006: 54), оваа форма е евидентирана, со значењето: ‘што е на лик убав и строен човек’. Примерите се: *личен маж*, *лична мома*. Одговорот за семантичката мотивација на оваа придавка од именката *лице* ќе го побараме во македонската народна песна.

Во македонската народна песна она што се опева, кога се работи за саканата (најчесто песните се посветени на љубовта кон жената) е нејзиното лице. Песната *Филизо малој моме* во исполнение на Александар Сариевски можеме да ја земеме како слика, како образ(ец) на менталниот светоглед на младите, на поимањето на љубовта и убавината во минатиот век, всушност веќе можеме да кажеме и пред повеќе од еден век.

Комуникацијата меѓу мажот и жената секогаш е едноставна. Едноставноста е една од одликите на поетиката на македонската народна лирика. Таа едноставност ја разбираме како едноставност од аспект на комуникативниот чин, директност и искреност, а не како едноставност од аспект на изразните средства кои во македонската народна лирика се многу богати: контрасти во изразувањето на емоциите и согледувањата, словенска антитеза во одговорите и прашањата, употреба на украсни гласови, граматички стилистички средства, кои се предмет на посебна обработка. Самата изворна народна музика има корени во византиската, која е влезена / или излезена⁴ во / од црковното пеење. Оваа музика е, како што е и јазикот на македонската народна песна, противречно едноставна. Едноставна бидејќи смирува, а возвишена и чудесна по мелодијата што вознесува.

Во *Филизо малој моме* како да е отсликан (образуван, изрисуван) целокупниот модел на машко – женскиот однос. Што е она што се гледа кај жената? Што е она кое мажот „го заљубува“? Како, по што си прилегаат еден на друг мажот и жената? Одгово-

⁴ Како што вели Ренцов во песната „Влегување во Ерусалим“: *Значи влезов во Ерусалим? / Не, не влезов јас / оштину ме изнесоа* (Ренцов 1982).

рот е лицето: *да тӣи го видам лице̄ио малој моме / ш̄ӣо лице носии на шебе / дали йрилега за мене...* Лицето е огледало на душата. Лицето кажува сè. Во лицето се вљубуваме. Со лицето и кога не зборуваме комуницираме.

Оттука доаѓаме до епитетот, украсот *личен*. *Личен* е *убав*. Тоа значи дека лицето му е убаво. Дека лицето зрачи со нешто што нас нè тера да се заљубуваме: ... *во коџо си Маре мори йогледнала / секому си Маре болес̄ӣ дала...*; ... *за коџо тӣи цӯӣи Дано лице̄ио / йо коџо тӣи шарай̄и Дано очий̄е...* Дури и за еден монах, лицето на убавата девојка е опасност, тој не ја прима дури и кога таа не оди по него, туку по неговата темна ќелија, по неговиот начин на живот. Во песната *Градел Илија манас̄ӣир*, опеана е искомската привлечност на мажот и жената:

Градел Илија манас̄ӣир / г̄радел Илија манас̄ӣир оф аман аман / на врв на Пирин йланина. / Озгола иде Илина / озгола иде Илина оф аман аман / и на Илија г̄овори: / Земи ме бай̄ко Илија / земи ме бай̄ко Илија оф аман аман / во т̄вој̄ӣа т̄емна ќелија. / Не можам сес̄ӣро Иино / ш̄ӣо тӣи се руси косий̄е оф аман аман / и тӣи иг̄раат̄ очий̄е. / Косий̄е ќе ги исечам / очий̄е ќе си ги скрой̄ам / косий̄е ќе ги исечам оф аман аман / очий̄е ќе си ги скрой̄ам.

Никаде не е споменато телото. Иако и телото се опева во песните: снагата е рамна, стројна, *в г̄радина т̄'нка т̄ој̄ола*, сепак она што е клучно во убавината на жената е нејзиното лице. Оттука сметаме дека е и епитетот, украсот *личен* за *убав*. Тоа е всушност и светогледот на нашиот народ пред повеќе од еден век. Како што рековме, јазикот го одразува светогледот, космосот, поимањето на човекот. Дури и самиот човек, кога зборуваме за него со почит, кога е осознаен, станува / е личност. За него велите *личнос̄ӣ*, за разлика од согледувањето на човекот како толпа, бројка, неговото обезличување, ојазичено во синтагмата */широки/ народни маси*.

Која е философско-богословската димензија на лицето, на епитетот *личен*? Човекот е создаден според Образ Божји. Според слика и сличност со Бога. Таа сличност е втисната во неговата душа. При тоа, кога се мисли на Образ Божји, се мисли на душата на човекот. „На душу, јер је Бог бестелесан и неописив. Обличје (икона) Божије било је утиснуто у природу човекове душе, то јест човек је постао Богу подобан по умствености и самовласности⁵. А умственост означаваша својства душе настала као одговарајућа у

⁵ Под поимот самовласност авторот подразбира слобода на избор (Св. Нектарије Егински 2016: 54).

односу на својства Бога, а самовласност као потенција да се врлином уподоби Богу...“ (Св. Нектарије Егински 2016: 53). Значи, примарното значење на лексемата лик (барем во овој контекст) не е телесно. Оттука веројатно е и можноста за богатата деривациска потенција на оваа лексема (и од семантички и од морфолошки аспект): облик, доликува, личи, прилика... На лексемата лик, според Толковниот речник на македонскиот јазик, том III (2006: 44) ѝ се припишуваат повеќе метафорични (нетелесни, нематеријални значења): 1. карактер, збир од својства што ја карактеризираат една личност. а) во реалниот живот: *ведар лик; моралниот лик на секој ѝоединец; несмасен лик*; Во разговорот го покажа својот вистински лик; б) во уметноста, лице, јунак во уметничко дело; сп. личност: *ѝозиѝивни ликови; лик на комиѝа*; в) носител на улога во сценско дело: *еѝизоден лик*; 3. слика, цртеж, фигура, портрет на човек: *на сидовиѝе беа закачени само славни исѝориски ликови*⁶; 4. (грам.) облик што го добива некој збор во јазичниот систем: *несвршен видски лик; имеѝо не е реѝисѝрирано во ѝој лик; ду-блеѝни ликови*.

Интересен и за одбележување во овој контекст е и семантички деривираниот глагол *ѝрилеѝа*: *Филизо моме, Филизо малој моме/ излези на ѝенѝереѝо / да ѝи ѝо видам лицеѝо/ да ѝи ѝо видам лицеѝо малој моме / ѝиѝо лице носиш на ѝебе / дали ѝрилеѝаѝ за мене*. И во овој случај, значењето е метафорично (во основата е глаголот лежи). Во овој контекст, може да се употреби и *доликува*, глагол кој примарно асоцира на телесно, физичко значење, но и со метафоричко, морално значење: *Таа девојка не му доликува. Тоа ѝиѝо ѝо најрави не му доликува*.

Образот, лицето најчесто се поврзува со моралните особини. Тоа го покажуваат и бројните фразеолошки изрази што ги содржат овие лексеми: *обели образ; оцрни образ; има лице (да најрави неѝиѝо); нема лице, нема образ (да каже неѝиѝо); намесѝо образ има ѝон; нема ни срам, ни образ; ѝо изѝуби образоѝ; како имаш лице!; образ со вода не се мие* (повеќе за овој тип фразеолошки изрази во македонскиот и во српскиот јазик, в. Лаброска, Николовска 2018: 297–305).

Сепак, во чинот на заљубување, не е присутна само и главно моралната компонента. Тоа е таинствен процес, кој не е чин на свесна, волева активност. Тоа е вдохновение. Но, во народни-

⁶ Иако во експликацијата на значењето е доминантен физичкиот момент, примерот може да се протолкува и во значењето што го приведовме под 1.

те песни, тоа вдахновение се случува гледајќи го ликот, лицето на љубената. Она што сакаме да го истакнеме е дека, за разлика од модерните песни, во кои се опева телото на девојката, кога девојката се нарекува *згодна*, а не *лична*, при што пресуден е телесниот изглед, во народните песни мажот се вљубува во убавината на лицето на жената, опеана е првенствено, убавината на лицето на жената. Врвот во тој, да употребиме не книжевен, туку научен термин – пристап кон љубовта, кон саканиот е определбата *личен / лична за убав / убава*.

Не се бели Маре мори, не се црви / не се ѝолку Маре доштурувај / Ми се смеаӣ Маре мори, комишиӣе, комишиӣе Маре, еснафӣе. / Во коџо си Маре мори ѝогледнала / секому си Маре болес̄ӣ дала. / Кому два дни Маре мори, кому ѝри дни, / а на мене Маре, ѝри зодини.

Бело лице љубам јас / Бело лице љубам јас. / И да љубам и да гледам / Фајде нема, душо моја, / Шекерна, шекерна, / Ти калеша неверна. / Гајтан веџи љубам јас / И да љубам и да гледам / Фајде нема, душо моја. / Црни очи љубам јас / И да љубам и да гледам / Фајде нема, душо моја. / Медно ус̄ӣе љубам јас, / И да љубам и да гледам, / Фајде нема, душо моја.

Кажми кажи Каѝинке, / која ли вечер да дојдам? / Хеј, хај, болен сум јас / без болес̄ӣ болен си лежам. / Која ли вечер да дојдам, / ѝред враѝа да ѝи ѝос̄ӣојам? / ... Пред враѝа да ѝи ос̄ӣојам / до две – ѝри думи да кажам / до две – ѝри думи да кажам, / лицето да ѝи з̄о видам.

Коџа си ѝр̄гнав в ѝуџина / Дафино либе, Дафино. / Крај ѝвој̄ӣе ѝор̄ӣӣ ѝоминав - / мој галабе – и солзи ѝроронав. / Оѝкажуваӣ либе, оѝкажуваӣ / од ѝрва верна си љубов / думӣе да си з̄и ѝри-с̄ӣомниӣ - / мој галабе – назад да се враѝӣӣи. / Вашиоѝ чаир да ѝламни, / и ваѝӣа кука да иззори / и ѝвој̄ӣо анџелско лице - / мој галабе – во мои раце да ѝаоне.

За коџо ѝи цуѝи Дано, лицето, / ѝо коџо ѝи шараѝ Дано, очиӣе, / за коџо ја чуваш Дано, снаџаѝа, / ѝаа рамна снаџа Дано, мермерна. / Галено, галено Дано, кој ќе ја / ѝвој̄ӣа руса коса Дано, милува, / срмено елече Дано, раскойча, / ѝвој̄ӣо медно ус̄ӣе Дано, целува. / Не лудовај лудо младо, ѝо мене, / не з̄уби си лудо младо з̄одини, / синока ме с̄ӣара мајка армаса, / з'едно с̄ӣаро аро лудо, з̄рбаво.

Епитетот *личен* / *лична* е една од суштинските одлики на македонската народна лирика создавана пред повеќе од еден век. Тој го отсликува менталитетот на македонскиот народ во времето во кое се создавани песните, начинот на кој е конципирана убавината. Тој е слика на една убавина која се темели не (првенствено) на телесна привлечност, изграденост⁷, туку на личен контакт⁸, средба на лице со лице, очи со очи, таинствен контакт на душите кој се одвива преку очите.

*Вино ѝијам, ем, ракија, / коња јавам, аџамија. / Коњ ме шеѝа
џоре – доле, / џоре – доле, низ ѝоа ѝоле. / Ме однесе в лагна меана,
/ во меана до ѝри моми. / Прва ѝочи, друџаѝа носи, / а ѝреѝаѝа
мене ме џледа. / Па ја качив на коњчеѝо, / ја однесов ѝправо дома.*

*Ќе умрам мајко, заџинам, / без неа дома не одам; / В село слуџа
ќе бидам, / само неа да џледам.*

*Каѝе, Каѝе, лично моме, / ај сѝори се едно ѝиле. / Па ѝрелеѝај
ја болкаѝа, / да разберии времињаѝа. / Да разберии времињаѝа,
/ колку време се љубевме. / Колку време се љубевме, / и на крајоѝи
не се зе довме.*

*Од умоѝ се ѝодизџубив за едно лично охриџанче. / Од умоѝ се
ѝодизџубив, / за едно лично, за едно лично охриџанче. / Оди мајко,
сѝара мајко, / скришем, скришем да ѝ речии. / Оди мајко, сѝара
ле мајко, / скришем, скришем, / скришем, скришем да ѝ речии. Син
ми ќерко ѝе милува, / ѝа се срамел да ѝи речи. / Син ми ќерко ѝе
милува, / ѝа се срамел, / ѝа се срамел да ѝи речи. / Шѝом ме лудо
милувало, / зѝи не кажал од ѝорано. / Шѝом ме лудо милувало, / зѝи
не кажал, / зѝи не кажал од ѝорано. / Сеџа сум си ѝосвршено / за
едно лично биѝолчанче. / Сеџа сум си ѝосвршено / за едно лично /
за едно лично биѝолчанче.*

Како што може да се види, со епитетот *лично* / *личен* се означува убавината и на мажот, на саканиот.

Конципирањето на убавината во македонската народна лирика не е во нејзината телесност, примамливост за окото; во конципирањето на убавината во македонската народна лирика се забе-

⁷ Јазикот навистина го отсликува нашиот поглед на свет, нашите размислувања, концептуализација не само на светот, туку и на категориите на живеење. Многу е популарен, и кај нас, англискиот назив *body building*. Градење (обликување) на телото. Телото се доживува како предмет кој се гради, изразот не е (re)shaping, туку *building*. Концептуалната метафора би била: Телото е предмет.

⁸ И овој израз доаѓа од лексемата *лице*.

лежува една возвишеност, која е опеана слично како во *Песнаџа над џесниџе* во Светото писмо. Споредбите се со убавината на природата, извајана од Бога, се опева чувството кое саканиот / саканата го побудува:

Ја излези сџара мајко, / на џенџерейџо, / џа да видиш кој џомина - / умрев за неџо. / Ми џомина мојџо либе, / мила мајџице, / ми џомина мојџо либе - / умрев за неџо. / Кај шџо оди - вејџар вее, / мила мајџице, / кај шџо сеџи – сонџе џрее, / умрев за неџо.

Каранфило, фил – фило моме, / каранфило фил – фило, / џи каранфил не носиш моме, / на каранфил мирисаш. / Друшџиџе џи носеја, моме, / друшџиџе џи носеја, / друшџиџе џи носеја, моме, / ама не мирисаја. ...

... Оздола иде либеџо, / со овајџа верни друџари. / Либеџо ми беше џренџафил, / друџари беа џранџиња. ...

Оџреала месечина, леле, / оџреала месечина, / од Солуна до Тејџова. / Не ми било месечина, леле, / не ми било месечина, / џук ми биле џри невестџи, / џри невестџи џејџовчанке... Иако песната е духовита (невестите тргнале за Тетово, кај чичко Јаким да купат белило и црвило, да се дотераат за нивните мажи гурбетџии кои ќе дојдат, за да ги пречекаат), сепак во неа е отсликан ваквиот возвишен начин на доживување на женската убавина, на поимот за убавина како светлина, како нешто што ја огрејува душата.

Епитетот лична / лично е основа и за изведената именка со која се означува убавината – личоџија: *Аниџице, џална душџице, / а шџо џусџи ксмейџи си немала, / и на џвојајџа убавина, / и на џвојајџа личоџија.*

Современи согледувања

За одбележување е тоа што денес ретко кој од младите луѓе го употребува изразот личен / лична. Нивниот светоглед е поинаков. Светот денес сè повеќе е ориентиран кон материјалното, телесното. Затоа денешната девојка не е лична, туку зџодна. Многу добра илустрација за ова што го кажавме е една песна од групата ДНК – „Авион“:

Авион, авион она мора да е / Она коџа оди она исџо ко да леџа/ Сџално џозиџивна, неа нишџо не џ смејџа/ Сака аванџури, она сџремна е да шејџа/ Тарџејџ џодвиџен е она, она е мејџа/ Мрзи силикони, шминки, мрзи да се лиџка/ мајка џрирода џ дала и широка ... џубов џаја дава и со џело и со душа / она сака некој да ја сака, да ја слуша/ Авион, авион она мора да е /она е

*совршена, она нема мана/ некој ја ӣренира секој ден во ӣерейана/
нема ӣороци знам нӣӣи дува нӣӣи ӣуӣи/ навлечена е на здрава
храна во Нобу јаде суши / Не иде ӣо клубови, мрзи дискоӣеки/ сака
дол̄и ӣрошеӣки низ ӣланини и реки/ нејзе ӣ ӣребаӣи цвикери ама
с̄ӣално носи ле̄ки/ има с̄јајна кожа, раце како ӣамук меки. / Она
нејке да е ӣейсеӣ, а лудува ӣо неа цел свеӣ /она е ӣоӣ, она е ӣамбо
ӣеӣ, секогаш с̄иремна за леӣ/ Авион, авион она мора да е.*

Нè интересираше со кои лексеми денес се означува убавината на маж / жена, како е концептуализирана убавината на личност од спротивниот пол кај младите. За таа цел, спроведовме анкета меѓу студентите од групата Македонски јазик и книжевност на Универзитетот „Гоце Делчев“ – Штип (втора година). Како епитети со кои се означува убава жена ги добивме лексемите: *убава, ӣрекрасна, добра (женска), елеган̄ина, ӣрис̄ӣојна, доӣерана, ӣӣцнана, нафр̄цкана, скоцкана, с̄ӣег̄наӣа*. Анкетираните студенти ни приведоа и именски образувања: *убавица, леӣоӣица, з̄годнич, риба, ӣӣӣка, фраерка, цура, ср̄цка, душичка*. Епитетите со кои се означува убав маж се: *убав, ӣрекрасен, елеган̄иен, ӣрис̄ӣоен, доӣеран, ӣӣцнаӣ, нафр̄цкан, добар, скоцкан, с̄ӣег̄наӣ, мускулес̄ӣ*. Именските образувања кои ги добивме како резултат на анкетата се: *убавец, леӣошан, ӣӣӣче, фраер(ӣӣӣе), ср̄це, душа, билдгерче, развио̄ӣка*.

Јазикот на младите, одразен во популарната музика (тука не мислиме само на еден стил од неа, туку ја опфаќаме модерната музика) не е јазик на книжевната лирика, но е на некој начин „народен“ јазик (јазик на младата популација). Во таа смисла ги земавме предвид и резултатите од нашата анкета. Како што може да се види, лексемата *личен*, ја нема. Дури, тешко би можеле да кажеме дека резултатите што ги добивме се блиску до концептот *убав / убавина*, кој во себе опфаќа и една друга димензија, изразена во концептот *добар*. Всушност, се работи за развивање на нов концепт *з̄годен / з̄годна*, кој првенствено се однесува на телесната убавина. Повеќето од лексемите кои ги добивме како резултат на анкетата се однесуваат на телесната „изграденост“: *с̄ӣег̄наӣ / с̄ӣег̄наӣа, з̄годнич, риба, скоцкан, с̄ӣег̄наӣ, мускулес̄ӣ, билдгерче, развио̄ӣка*. Дури и епитетот *добра (женска)* во говорот на младите не се однесува на духовните или моралните квалитети на девојката, туку носи една доза на похота кон женското тело, не релација кон душата, личноста на жената (за што сведочи и изразот *женска*, кој е посебна тема за обработување). Другата група лексеми што ги добивме како резултат на нашата анкета изразуваат уште поголемо дефокусирање од лицето, личноста на девојката / мажот – се однесуваат на начинот на кој се облечени. При тоа, може да изразуваат и различна емотивна нијанса: *елеган̄ина*

/ *елеџаниџен*, *џрисџојна* / *џрисџоен*, *гоџерана* / *гоџеран*, *џиџнана* / *џиџнаџи*, *нафрџкана* / *нафрџкан*, *скоџкана* / *скоџкан* па дури и изразот *сџеџнаџи* / *сџеџнаџи* може да се однесува на начинот на облекување (позитивно оценет). Третата група лексеми изразува однос кон „социјалниот“ статус на младата личност во друштвото: колку е позитивно оценет/а во друштвото. При тоа, и тука не се работи за оценка на морални и духовни вредности, туку повеќе за остварување на пожелен модел на однесување, истакнување во друштвото – *фраер(џиџе)* / *фраерка*, *џиџка* / *џиџче*, па можеби и *риба* (иако тука најверојатно во основата на позитивното оценување е физичкиот изглед на женската личност). Дури и изразот *џрисџоен* / *џрисџојна* во овие контексти не се однесува на моралните и социјалните вредности, туку повеќе означува една прифатливост што би ги опфатила и физичкиот изглед и целокупното однесување (и облекување).

Заклучок

Нашата анализа ја темелиме на фактот дека јазикот го отсликува менталитетот на еден народ. Модерната когнитивна лингвистика тврди дека нашите концепти го структурираат нашето однесување: нашата перцепција, нашата интеракција со светот и со луѓето околу нас. Анализата која ја извршивме имаше за цел да ја покаже и обратната насока: како нашето однесување, нашите вредности, аксиолошки содржини, во крајна линија нашиот менталитет и промената на менталитетот се отсликуваат во јазикот: во изборот на (об)лик со кој ќе изразиме не само значење, туку и аксиолошка содржина (вредност), кој понатаму може да биде и основа за понатамошна семантичка деривација. Како предмет на анализа го избравме епитетот *личен* / *лична* кој е една од суштинските одлики на македонската народна поезија. Аксиолошката содржина што ја изразува овој епитет е дека означува убавина која не е првенствено телесна, туку убавина која се врзува за она што може да го искаже лицето на еден човек / жена, а тоа е она со што „зрачи“ една личност – естетика на визуелното, но и естетика на душевното и духовното. *Личен* е оној со кој сме оствариле средба со очите, кој побудил некое чувство во нас. Сметаме дека димензијата на побудување на чувство од страна на оној што ни е личен, не смее да се испушти, а како аргумент ќе го приведеме фактот дека овој епитет главно се среќава во македонската народна лирика со љубовна тематика. Секако, тоа не исклучува употреба на епитетот *личен* и во други случаи, ниту пак ја исклучува димензијата чувство во тие употреби. На крајот, не одолевме на предизвикот да направиме споредба со современата состојба. Со кои

јазични изрази денес, младите ја етикетираат личноста од спротивниот пол како ... тешко можеме да кажеме *убава*⁹. Современиот начин на живот донесе нови вредности и нови концепти. Новиот концепт е згоден. При тоа, содржината на концептот згоден е многу поразлична од содржината на концептот личен. Таа упатува првенствено на телесност (во која лицето и не е доминантен фактор), телесна изграденост. Би можеле да спротивставиме три концепти: *убав – личен – згоден*. Концептот *убав*¹⁰, во своето изворно значење носи и духовна димензија која го содржи значењето *добар*; концептот *личен*, покрај светогледот, пристапот кон естетиката која се надеваме дека ја доловивме во нашето излагање носи и нијанса на (позитивна) емотивност, додека концептот *згоден* е израз на промена на вредносниот систем, менталитетот – во него доминантен белег е телесната привлечност, а не „средбата со очите“, личноста (лицето) на саканиот од спротивниот пол. Јазикот ни открива поместување во системот на вредности, кое свој одраз наоѓа и во релацијата меѓу половите, меѓу исконскиот однос/средба меѓу мажот и жената. Оваа релација станува телесна, но одредени јазични изрази кои ги добивме во нашата анкета откриваат и дека привлечноста се поместува од личноста (лицето) и понатаму кон статусот на личноста: материјален и социјален.

Литература

- Де Сент-Егзипери 1990: Антоан Де Сент-Егзипери, *Малиот ѝринц*, Скопје: Македонска книга, Детска радост, Култура, Мисла, Наша книга.
- Лаброска, Николовска 2018: Веселинка Лаброска, Виолета Николовска, „Интердисциплинарност и културне специфичности у језику (на примерима из македонског и српског језика)“, *Наука без граница – Меѓународни ѿемајски зборник*, Косовска Митровица, 297-305. <http://eprints.ugd.edu.mk/18618/>
- Македонски бисери* (сто и педесет народни песни), 1997, Скопје: Ван – Пром.
- Николовска 2018: Виолета Николовска, „Семантичките компоненти на лексемата *убав*“, *Зборник на трудови од Меѓународната научна конференција „Минашото на јазичниот свет – денес и утре“*, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 197-203; <http://eprints.ugd.edu.mk/21638/>
- Ренцов 1982: Михаил Ренцов, *Нерези*, Струга: Мисла.

⁹ Бидејќи овој концепт опфаќа повеќе од телесна убавина.

¹⁰ Овој концепт беше предмет на наша посебна анализа, в.Николовска 2018.

- Св. Нектарије Егински 2016: Св. Нектариј Егински, *Катихеза*, Београд: Чигоја штампа.
- Сѝарословенско-македонски речник*, 1999, ред. Вангелија Десподова, Прилеп – Скопје: Институт за старословенска култура – Матица македонска.
- Толковен речник на македонскиот јазик*, 2006, ред. (главен) Кирил Конески, том III Л-О, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Тополињска 2003: Зузана Тополињска, *Полско ~ македонски. Грамаѝичка конфронѝација б. Синѝаксичка деривација*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.
- Угринова-Скаловска 1979: Радмила Угринова-Скаловска, *Сѝарословенски јазик*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“.

- Grujić 1983: Branislav. Grujić, *Rečnik latinsko – srpskohrvatski*, Cetinje: Obod.
- Ivić 1983: Milk Ivić, *Pravci u lingvistici*, Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lakoff, Johnson 2003: George Lakoff, Mark Johnson, *Metaphors we live by*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Langacker 1987: Ronald W. Langacker, *Foundations of Cognitive Grammar* Vol. I, Theoretical Prerequisites, Stanford: Stanford University Press.
- Langacker 2013: Ronald W. Langacker, *Essentials of Cognitive Grammar*, New York: Oxford University Press.
- Skok 1972: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Subbiondo 2005: Joseph L. Subbiondo, “Benjamin Lee Whorf’s Theory of Language, Culture, and Consciousness: A Critique of Western Science”, *Language and Communication* – 25, 149-159.